

3. Отечественная история. – 2002. – №1. – С. 3-146.
4. Зверев В.В. Новые подходы к художественной литературе как историческому источнику // Вопросы истории. – 2003. – № 4. – С. 161-166.
5. Леонтьев А.А. Личность как историко-этническая категория // Советская этнография. – М., 1981. – № 3. – С. 35-44.
6. Горький М. Хозяин // Собрание сочинений: В 18 т. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1961. – Т. 7. – С. 271-350.
7. Успенский Г.И. Крестьянин и крестьянский труд // Письма из деревни. Очерки о крестьянстве в России второй половины XIX века. – М.: Современник, 1987. – С. 381-493.
8. Успенский Г.И. Дела и знакомства // Нравы Растеряевой улицы: Очерки. – М.: Детская литература, 1973. – С. 52-81.
9. Успенский Г.И. Жизнь и “ндрав” Толоконникова // Нравы Растеряевой улицы: Очерки. – М.: Детская литература, 1973. – С. 122-129.
10. Кюстин А. Николаевская Россия. – М.: Изд. Политической литературы, 1990. – 352 с.
11. Некрасов Н.А. Кому на Руси жить хорошо // Полное собрание стихотворений: В 3 т. – Л.: Советский писатель, 1967. – Т. 3. – С. 7-245.
12. Белинский В.Г. Письмо к Д.И. Иванову // Собрание сочинений: В 9 т. – М.: Художественная литература, 1982. – Т. 9. – С. 46-60.
13. Чехов А.П. Мужики // Полное собрание сочинений и писем: В 30 т. – М.: Наука, 1985. – Т. 9. – С. 281-312.
14. Белый А. Русь // Александр Блок. Андрей Белый. Диалог поэтов о России и революции. – М.: Высшая школа, 1990. – С. 262.
15. Блок А. Стихия и культура // Александр Блок. Андрей Белый. Диалог поэтов о России и революции. – М.: Высшая школа, 1990. – С. 396-405.
16. Цит. по: Илешин Б. Замечательный писатель Черноземья // Терпигорев С.Н. Избранное. – Тамбов: Тамбовское книжное издательство, 1958. – С. 3-14.
17. Сосюра В.М. Третя Рота. Вибрані твори: В 2 т. – К., 2000. – Т. 2.
18. Государственный архив Запорожской области. – Ф.97. – Оп.1.
19. Кабанов В.В. Источниковедение истории советского общества: Курс лекций. – М., 1997.

М.М. АНТОЩАК

ВНЕСОК М.О. КОРФА У РОЗВИТОК БІБЛІОТЕЧНОЇ СПРАВИ

Сучасна історична наука покликана дослідити та висвітлити діяльність, творчу спадщину тих видатних діячів минулого, які залишили помітний слід у духовному розвитку України. Особливо це стосується осіб, творчий доробок яких ще недостатньо вивчений у радянській та українській історіографії. Серед них слід назвати М.О. Корфа, видатного педагога, публіциста, земського діяча XIX ст., громадсько-просвітницька, публіцистична діяльність якого є недостатньо висвітленою ще й на сьогодні.

Стаття, присвячена одній із сторін громадської діяльності барона Корфа, а саме його внеску в розвиток бібліотечної справи в Олександрівському, Маріупольському повітах Катеринославської губернії та Бердянському повіту Таврійської губернії, покликана певною мірою заповнити прогалину в українській історіографії.

Тема внеску М. Корфа в розвиток бібліотечної справи на півдні України не знайшла комплексного відображення в сучасній історіографії. Але в контексті досліджень І. Пухи, В. Морозюка ця сторона діяльності барона згадується як помітний внесок у розвиток шкільної справи, освіти народу загалом.

Найголовнішою справою всього життя М.О. Корфа була організація та діяльність земських народних шкіл. Особливого розвитку вона набула в другій половині XIX ст.

Практичну ж земську діяльність М. Корф почав у 1866 р. як гласний Олександрівського повітового земства Катеринославської губернії. Зосередивши свої зусилля на організації, відкритті та діяльності початкових сільських шкіл, Микола Олександрович зіткнувся з проблемою

неукомплектованості їх підручниками, методичними посібниками, літературою для читання, наочністю. За 1866–1867 рр. він домогся збільшення асигнувань народної освіти (спочатку Олександрівським земством було виділено лише 800 крб.), залучив до справи народної школи опікунів із числа місцевої інтелігенції, які почали підтримувати її фінансово. Ці кошти й було використано на придбання, “Родного слова” К.Д. Ушинського, підручників Й.І. Паульсона, друкування в достатній кількості, “Руководства к обучению грамоте по звуковому способу” М.О. Корфа [1, с.161]. Ця література й складала перші учнівські бібліотеки при школах. Училищною радою було виділено кошти й на придбання для шкіл картин для наочного навчання, великих рахівниць, а також мапи Олександрівського повіту. У кінці травня 1867 р. на засіданні училищної Ради було затверджено питання про те, щоб додатково надіслати учням шкіл “Книгу с картинками” для наочного навчання за “Родным словом”, “Букварь” для подарунка дітям у день закінчення ними звукової методики, “Детский мир” Ушинського, “Книгу для чтения” Паульсона, “Начатки христианского учения” для вивчення катехізису [2, с.9-10].

На 1867 р. Рада змогла надіслати до шкіл близько 16 тис. книг, про що й повідомила у своєму звіті земським зборам [3, с.74]. Загалом до 1872 р. в Олександрівському повіті було відкрито 70 народних земських шкіл. Усі вони мали бібліотеки для учнів. Ініціатором їх створення виступав М. Корф [4, с.51; 5, с.10]. Про бібліотеки в сільських школах Мар’янки, Олександрівки, Михайлівки писав Д. Семенов, звертаючи увагу на їхню повну укомплектованість, наявність картотек [6, с.15]. Такі бібліотеки були необхідні для нового типу шкіл. Адже учні, які навчалися в старій школі, мали різні книги (хто мав Псалтир, хто – арифметику, географію або твори художньої літератури). Успішність навчання в “корфовських” школах обумовлювалася тим, що учні мали однакові підручники та навчальні посібники. М. Корф склав список таких підручників (з економії розрахувавши одну книгу для читання на двох учнів) [7, с.8]. За період з 1867 до 1870 р. училищна Рада надіслала школам близько 20 тис. книг. За умов недостатнього фінансування це була неабияка кількість.

У 1867 р. в селищах Врем’євка та Майорське бароном були організовані й достатньо укомплектовані бібліотеки при школах [8, с.3]. На забезпечення бібліотек літературою барон витрачав від 50 до 100 крб. [9, с.12]. Окрім цього училищна Рада до бібліотеки у с. Врем’євка в період з 1867 до 1871 р. надіслала близько 300 різноманітних за змістом книг. Бібліотека в с. Майорському також була забезпечена всіма необхідними посібниками. Значну частину літератури сюди надсилало земство. Тож на 1871 р. школа отримала 186 книг [10, с.19].

Таким чином, у 60–70-х рр. ХІХ ст. з ініціативи М.О. Корфа в земських народних школах Олександрівського повіту Катеринославської губернії створювалася належна матеріальна база для навчання.

Опікуючись справою бібліотек, Микола Олександрович наголошував, що не тільки без підручників для учнів (селяни не мали змоги придбати їх самостійно), але й без методичних посібників для вчителів шкільна справа не досягне бажаних результатів. Основною запорукою існування “толкової школи в селі” М. Корф вважав наявність навчальних посібників [11, с.31]. А в організації вчительських бібліотек (як і вчительських з’їздів та курсів) барон убачав шлях до самоосвіти вчителів, підвищення їхньої кваліфікації. Такі бібліотеки повинні були мати педагогічну, історичну, загальноосвітню, довідкову літературу. На засіданні училищної Ради від 29 травня 1867 р. приймається рішення надіслати в народні школи Олександрівського повіту спеціально для вчителів нові навчальні посібники: “Объяснение богослужения” Михайловського, “Перевод молитв” Чемени, “Св. История” Попова, “Собрание задач” Церінгера, “Собрание задач” Томаса. М.О. Корф у своєму “Звіті” давав методичні рекомендації вчителям щодо користування вказаними посібниками.

Учителям також було розіслано “Курс арифметики” Лева, але не для використання на заняттях (діти навчалися за підручником Главинського), а для підвищення власної кваліфікації. На кінець 1867 р. з цією ж метою для вчителів було розіслано чотири бібліотеки, які знаходилися в Олександрівці, Гуляйполі, Олександрівці (у Гнедіна Д.Т.) та Михайлівці, нараховували близько 70 томів і містили літературу з різних галузей знань. Цими книгами користувалися вчителі з усього повіту. Каталог усіх чотирьох бібліотек додавався до “Звіту” барона Корфа, що полегшувало викладачам пошуку потрібної книги [2, с.10].

У 1868 р. за клопотаннями М.О. Корфа Олександрівська повітова училищна Рада організувала в межах повіту вісім бібліотек, в яких знаходилася література не тільки для учнів, а й для вчителів [12, с.102; 13, с.56]. Кожна з них нараховувала по 76 книг, мала мапи Росії та Європи [3, с.74]. До 1874 р. в повіті було організовано три центральні учительські бібліотеки, що мали хороший підбір літератури на загальну суму близько 2 тис. крб. [14, с.35] Бібліотека для вчителів в с. Олександрівці нараховувала 79 назв [6, с.14].

Таким чином, зусиллями земства, й зокрема М. Корфа, в Олександрівському повіті створювалися належні умови для самоосвіти вчителів, підвищення їхньої кваліфікації. На жаль, на початку 70-х рр. XIX ст. Рада отримала розпорядження вилучити з бібліотек книги, котрі не ввійшли до каталогу Міністерства народної освіти. Але цей список був настільки неповним, що всі вісім бібліотек були знищені [3, с.64]. Частина книг була надіслана до управи, а частина, на жаль, втрачена. Постраждали й періодичні видання. Газети та журнали називалися, “опальними изданиями” [14, с.35]. Загалом у 1873 р. з учительських бібліотек, організованих земством, було вилучено 1 тис. 293 книги [15, с.69]. Майже знищено було й бібліотеки у Врем’євській та Майорській школах, бо вони мали велику кількість книг, що не ввійшли до каталогу Міністерства освіти [8, с.82].

Отже, у 70-х рр. XIX ст. земські бібліотеки переживали кризу, не могло бути й мови про їх відродження.

З 1872 до 1880 р. М.О. Корф разом із сім’єю жив у Швейцарії. Але й у цей період продовжував опікуватися справами народної школи, земських бібліотек у Росії та в Україні. Так, у квітні 1874 р. Маріупольське земство запросило барона до співробітництва, обравши його членом Маріупольської училищної Ради. М.О. Корф, коли приїхав із Женеви, допоміг відродити тут 10 (15) учительських бібліотек [16, с.43] на суму 600 крб. За ініціативою Миколи Олександровича училищна Рада надіслала до шкіл на поповнення учнівських бібліотек книги та посібники на суму 549 крб. 26 коп. (школи отримали це безкоштовно) [17, с.59].

У 1874 р. барон Корф, запрошений управою, перевіряв школи Бердянського повіту. За порадою Миколи Олександровича управа збільшила на наступний рік асигнування народної освіти, частину якого повинна була витратити на забезпечення учнів посібниками [18, с.487].

Повернувшись у 1880 р. до Росії, барон Корф узявся за організацію недільних повторювальних шкіл. А для такого типу навчальних закладів саме учнівські бібліотеки, за словами педагога, були тим єдиним дієвим засобом для розповсюдження виховного впливу недільного навчання [8, с.82]. М.О. Корф зазначав: “Якщо будь-яка школа не може існувати без бібліотеки, то ще менше можливе існування без неї повторювальної школи, викладання в якій є порядником у домашній самоосвіті учнів”. Першими недільними школами стали Врем’євська та Майорська, що були відкриті восени 1881 р. [19, с.107]. Тут силами барона створювалися (а точніше відроджувалися) учнівські бібліотеки. Першими їх екземплярами стали власні книги барона, Євангеліє від Біблейського товариства, картини від Товариства розповсюдження духовно-морального навчання, книги від Санкт-Петербурзького комітету грамотності, Московського товариства розповсюдження корисних книг, Товариства безкоштовного забезпечення книг, Педагогічної комісії народних читань, книги, пожертвовані місцевою інтелігенцією [19, с.103]. Багато книг М.О. Корф селянам дарував. Незабаром Врем’євська бібліотека нараховувала 160 книг (140 було пожертвовано бароном). Бібліотека мала тематичні каталоги, книгу, в якій записувалася література, що видавалася читачам, та картотеку читачів.

Влітку 1882 р. була створена й бібліотека при Майорській недільній школі (на власні кошти барона та на пожертвування). Скоро обидві бібліотеки нараховували 683 книги (383 томи мала Врем’євська і 300 – Майорська).

Селяни досить активно відвідували названі бібліотеки. Так, учнями старших класів у Майорській школі за зиму прочитувалося від 21 до 41 книги кожним. Із “Извлечения из Отчетной книги библиотеки” відомо, що в с. Врем’євка 127 селян за чотири місяці прочитали 878 книг з місцевої бібліотеки. Найбільшим попитом користувалися книги історичного змісту, твори художньої літератури. Найменше читалися література юридичного змісту.

Доречно зазначити, що сам М.О. Корф ще до від'їзду за кордон створив у с. Нескучному прекрасну домашню бібліотеку, до якої ввійшли книги та періодика російською, англійською, німецькою та французькою мовами.

Досвідом з питання організації бібліотек педагог активно ділився на сторінках преси. У 1883 р. М. Корф опублікував статтю "Народные библиотеки", де зазначив, що потреба в народних бібліотеках зростає. У статті він дав практичні рекомендації щодо створення таких бібліотек. Використавши "Систематический обзор народно-учебной литературы" та каталог народної бібліотеки, що видавався Санкт-Петербурзьким Комітетом грамотності, автор запропонував спрощений каталог для бажаючих створити бібліотеку. Книги в цьому каталозі розташовувалися в п'ятьох відділах. Загалом така бібліотека мала складатися з 243 книг (сюди входила довідкова література, посібники для вчителя, найпопулярніші серед народу книги). До речі, найбільш популярні книги рекомендувалося купувати в декількох екземплярах. Оскільки вчитель був головною особою в розповсюдженні книги серед народу, Микола Олександрович давав пораду і йому: "...розмістити книги в шафі ще не означає відкрити бібліотеку. Відкрити її – значить привабити до неї населення, розбудити в народі смак до читання й підтримати його постійним спілкуванням із читачами й перевіркою того, як книгу зрозуміли і чи сподобалася вона їм" [20, с.18].

М. Корф звертав увагу й на облаштування бібліотек. Він радив майструвати шафи для книг, переплітати книги, вести каталог, який ділив би книги на шість відділів: книги релігійно-повчального змісту, історико-географічного, природничо-історичного, для літературного читання, юридичну та педагогічну літературу. Саме педагогічний відділ, за ідеєю Корфа, мав допомагати вчителю. Адже сільський учитель досить обмежений у своїх можливостях знайти книги з методики, спеціальності. І педагогічний відділ повинен нараховувати не тільки підручники, а й посібники для вчителя, педагогічну літературу, довідники, літературу з психології, логіки, антропології. Бібліотеки також повинні мати "Систематичні огляди Народно-навчальної літератури" та додатки до них, які видав Санкт-Петербурзький Комітет грамотності. Користь цих оглядів у тому, що вони давали вчителю можливість слідкувати за книжковими новинками й знати їхній зміст.

М.О. Корф наголошував, що земська бібліотека в селі повинна задовольняти потреби вчителів, учнів старших класів повторювальних шкіл і селян, які не відвідують такі школи.

У 80-х рр. XIX ст. кожна бібліотека в школі ділилася на учительську та учнівську. До 1881 р. для вчителів передплачувалися тільки педагогічні журнали, дидактичні посібники, а починаючи з 1881 р. училищна Рада стала передплачувати літературні, наукові, історичні журнали, до речі, у декількох екземплярах. Асигнування на купівлю книг у 1881–1883 рр. помітно збільшилося. Якщо у 1880–1881 рр. на цю справу витрачалося 1 тис. 204 крб., то в 1881–1882 рр. – 2 тис. 266 крб., а в 1882–1883 рр. – 3 тис. 211 крб. У 1884 р. було прийняте рішення про відкриття в повіті центральної учительської бібліотеки. Але Міністерство освіти заборонило це зробити, мотивуючи тим, що такі питання ще ніколи не розглядалися [22, с.39-41].

У червні 1883 р. М.О. Корф керує вчительським з'їздом у Бердянську. До питань порядку денного, на прохання місцевої Управи, було внесено й питання "Об организации библиотек при начальных народных училищах Бердянского уезда" [18, с.672,759].

Ще у 1868 р. Бердянські земські збори прийняли рішення про необхідність відкриття бібліотек у народних школах. У цьому ж році було вирішено відрахувувати по 25 крб. для кожної школи на придбання посібників для них. У 1871 р. було прийнято рішення про безкоштовне забезпечення учнів земських шкіл підручниками. У 1872 р. суму на придбання підручників було збільшено до 40 крб. на школу, бо попередньої суми, у зв'язку зі збільшенням кількості учнів, не вистачало. У 1873 р. було відкрито три бібліотеки для вчителів із загальною витратою на книги та періодик до 2 тис. крб. У 1876 р. ця сума збільшилася до 60 крб. Саме з цього року Земські збори щорічно вносили до кошторису відрахування в сумі 15 крб. саме для організації бібліотек. Але справу не було закінчено. Саме у 1883 р. управа "приступила до організації бібліотек і бажала, щоб вони мали книги, якщо це можливо, з усіх галузей знань, необхідних для сільського населення" [18, с.502]. З цього приводу управа й вирішила звернутися до М.О. Корфа з проханням допомогти підібрати книги. На вчительському з'їзді було

складено такий список-каталог [21, с.24]. Він нараховував 176 назв у 200 томах. Книги було поділено на такі відділи: закон Божий, література, історико-географічний, природничо-історичний, сільсько-господарський, юридичний.

Саме після з'їзду справа створення бібліотек стала більш організованою. Земські збори доручили управі перш за все зайнятися організацією бібліотек для учнів і селян, що навчалися раніше. Вирішено було виділити по 85 крб. на придбання літератури для кожної школи. І хоча асигнувань не вистачало, управа вирішила не скорочувати список, а тимчасово залишити без книг 13 шкіл повіту. Окрім цього, було вирішено виділити кошти на переплетення для книг бібліотеки (для 90 бібліотек) і на придбання бібліотечних журналів для запису бібліотечного майна та книг, що видаються читачам. За програмою, виробленою з'їздом, у 1884 р. було організовано бібліотеки у 90 земських училищах, на що було витрачено 6 тис. крб. На січень 1896 р. їх було 114. Відкриття нових шкіл зумовлювало й організацію в них бібліотек, поповнювалися книгами і раніше відкриті [21, с.25]. Про рівень відвідування бібліотек населенням свідчить "Очерк о деятельности Бердянского Уездного Земства Таврической губернии по народному образованию с 1886 по 1896 год". Відомо, що бібліотеки користувалися неабияким успіхом серед грамотного населення, це доведено величезною кількістю книг, яка видавалася для читання [21, с.33-34].

Учнівські бібліотеки до 1883 р. забезпечувалися в основному підручниками й тільки в незначній кількості книгами для позакласного читання. У 1883 р. Рада знайшла можливість організувати при школах сільські бібліотеки. Це бібліотеки, які мають видання петербурзького та московського Комітетів грамотності, "Общества распространения полезных книг", синодальних видань тощо. Книги в сільських бібліотеках діляться на чотири відділи:

- 1) релігійно-моральне читання;
- 2) природознавство, сільське господарство, народна медицина, техніка;
- 3) географія, історія, біографія, етнографія, археологія;
- 4) народна словесність (повісті, розповіді, вірші і т.д.).

На відкриття кожна бібліотека отримувала по 114 назв книг, що складало 186 екземплярів на суму 51 крб. 02 коп. Кожного року бібліотеки поповнювалися новою літературою. Книгами в таких бібліотеках грамотні селяни користувалися безкоштовно [22, с.40].

У 1882 р. М.О. Корф допоміг Товариству вчительок харківської жіночої недільної школи скласти педагогічний посібник "Что читать народу?", який мав список літератури для додаткового читання учням народних шкіл (назву посібнику дав М.О. Корф). Крім назв книг посібник містив короткі рецензії на них, питання для вчителів за змістом названих творів. На засіданні шкільних зборів 11 січня 1882 р. у своєму виступі барон зазначив, що такий poradnik потрібен для всіх народних шкіл, тому повинен бути опублікований у пресі. Микола Олександрович наполягав на необхідності ознайомлення селян з книгами наукового змісту. Сам він був автором розділу "Земское дело и народное хозяйство". Х.Д. Алчевській, яка очолювала цю школу, Микола Олександрович радив поділити посібник на два розділи:

Книги для читання.

Книги для самоосвіти дорослих [23, с.6-8].

Названа стаття була однією з останніх, написаних М.О. Корфом. Опублікували її вже після смерті барона, у 1884 р.

Діяльність М.О. Корфа в організації, відкритті, підтримці бібліотек різного типу була актуальною і потрібною. Забезпечити учнів та викладачів літературою означало дати можливість функціонувати сільським школам. Адже відомі випадки, коли недільні школи закривалися, тому що не мали підручників. Значення такої діяльності барона стає ще очевиднішим, якщо врахувати, що тільки 20% земських шкіл мали власні бібліотеки, причому починаючи з другої половини 90-х рр. XIX ст. [24, с.591].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гнедин Д.Т. Мои воспоминания // Русское богатство. – 1893. – № 7.
2. Дополнение к «Инструкции» Александровского уездного училищного Совета преподавателям от 10 сентября 1867 года // Народная школа. – 1869. – № 5.
3. Корф Н. Как наше земство зарождалось и подрастало // Русская мысль. – 1881. – № 4.

4. Семенов Д. В гостях у барона Корфа. Его педагогические взгляды и общественная деятельность (По личным воспоминаниям) // Русская школа. – 1896. – № 9.
5. Алчевская Х.Д. Воспоминания о бароне Корфе (1870-1883) // Русская школа. – 1916. – № 7-8.
6. Семенов Д. Педагогические очерки школ Александровского уезда. Письмо 3-е // Народная школа. – 1872. – № 4.
7. Ельницкий К.В. Барон Николай Александрович Корф (к 20-летию со дня смерти). – Воронеж, 1903.
8. Корф Н.А. Первые воскресные повторительные школы // Русская мысль. – 1882. – № 8.
9. Семенов Д. Педагогические очерки школ Александровского уезда. Письмо 1-е. Времьевская школа // Народная школа. – 1871. – № 9.
10. Семенов Д. Педагогические очерки школ Александровского уезда. Письмо 2-е. Майорская школа // Народная школа. – 1871. – № 12.
11. Семенов Д. В гостях у барона Корфа. Его педагогические взгляды и общественная деятельность (По личным воспоминаниям) // Русская школа. – 1896. – № 11.
12. Отчет члена Мариупольского уездного училищного совета барона Николая Александровича Корфа за 1882-1883 учебный год. – Мариуполь, 1883.
13. Отчет Александровского уездного училищного совета и членов его: Д.Т. Гнедина, О.Ф. Мальева, Е.И. Шабельского, барона Н.А. Корфа, В.А. фон-Шварца и отца С. Иванова о произведенной каждым из них ревизии училищ за 1870-1871 учебный год // Народная школа. – 1872. – № 4.
14. Новицкий Я. Итог народного образования в Александровском уезде (Екатеринославской губернии) (1866-1886) // Народная школа. – 1887. – № 8.
15. Корф Н. Как наше земство зарождалось и подрастало // Русская мысль. – 1881. – № 3.
16. Корф Н.А. Доклад члена Мариупольского училищного совета барона Николая Александровича Корфа // Народная школа. – 1875. – № 1.
17. Деятельность Мариупольского земства по народному образованию. (“Сборник докладов и постановлений земства Мариупольского уезда, Екатеринославской губернии, по вопросу о народном образовании с 1874 по 1877 год”) // Народная школа. – 1879. – № 6-7.
18. Сборник Постановлений Бердянского Уездного земского собрания с 1866 по 1908 год. – М., 1910.
19. Отчет члена Мариупольского уездного училищного совета барона Николая Александровича Корфа. За 1882-1883 учебный год. – Мариуполь, 1883.
20. Корф Н. Народные библиотеки // Народная школа. – 1883. – № 9.
21. Очерк о деятельности Бердянского Уездного Земства Таврической губернии по народному образованию с 1866 по 1896 г.г. – Бердянск, 1897.
22. Новицкий Я. Итоги народного образования в Александровском уезде (Екатеринославской губернии) (1866-1886) // Народная школа. – 1887. – № 9.
23. Алчевская Х.Д. Воспоминания о бароне Корфе (1870-1883) // Русская школа. – 1916. – № 9.
24. Веселовский Б.Б. История земства за сорок лет. – СПб., 1909. – Т. 1.